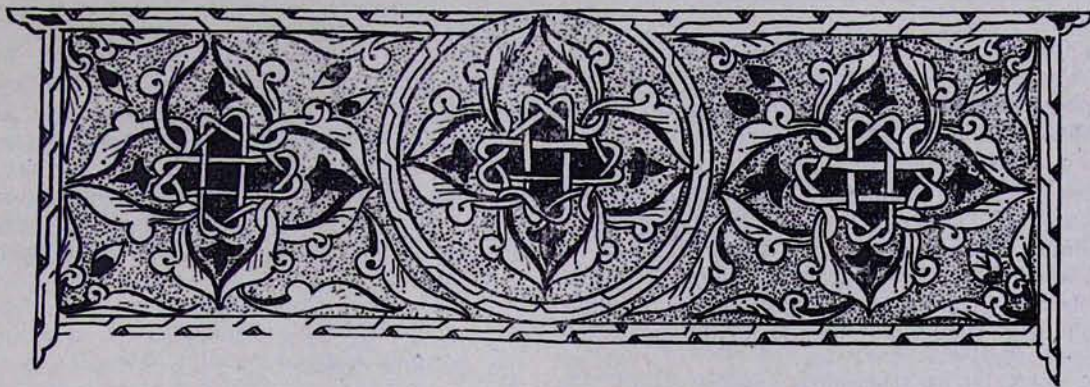

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՐՈՒՃԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵՎ ԹԱԼԻՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՏԱԾԱՐՆԵՐԻ ՈՐՄԱՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Արուճի Ս. Գրիգոր և Թալինի Կաթողիկե տաճարները VII դարի հայկական ճարտարապետության գոհարներից են: Երկուսն էլ կառուցվել են հայոց իշխանների պատվերով և իրենց բնորոշ ծավալայնության ու կոթողայնության հետ մեկտեղ եղել են ըստ ամենայնի «գեղեցիկ վայելչությամբ վարդարեայ»¹: Ժամանակին այս տաճարների ինտերիերը ջրեղորեն վարդարող որմնանկարներից այժմ միայն մեծ ու փոքր հատվածներ են պահպանվել: Այդուհանդերձ Արուճի և Թալինի որմնանկարները հայկական մոնումենտալ գեղանկարչության հուշարձանների շարքում առաջնակարգ տեղ են գրավում: Պահպանվածության աստիճանը թույլ է տալիս մասնակիորեն վերականգնել նրանց պատկերագրական կառուցվածքը, դատել՝ գեղարվեստական արժեքի մասին: Այս որմնանկարները, Լճբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու որմնանկարի² հետ միասին, որոշա-

կի պատկերացում են տալիս VII դարի հայ ճարտարապետության բոլոր լարգացմանն՝ ուղեկցող որմնանկարչության արվեստի վերելքի և այն աշխույժ գեղարվեստական միջավայրի մասին, որի արդյունքն են իրենք:

Արուճի Ս. Գրիգոր տաճարը կառուցվել է Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք՝ նրա աթոռանիստում «ի գաւառն Արագածոյ ոտին, ի յաւանն Արուճ՝ տաճար փառաց անուան Տեառն»³: Այն հիմնադրվել է 661 թ. «հիմնարկեցաւ Սուրբ Կաթողիկէս ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնենի»⁴ և հանդիսավոր պայմաններում օծվել 666 թ. «ի հինգերորդ ամի Անաստասայ»⁵ հայոց Անաստաս Ակոռեցի կաթողիկոսի ձեռքով, որի ժամանակ կատարվել է Դավիթ Դժինեցու մկրտությունը⁶:

Գեղեցկաշեն տաճարը սկզբնապես ունեցել է որմնանկարներ: Դրանով իսկ Արուճի

¹ Ղևոնդ, նույն տեղում:

¹ Ղևոնդ, Արշաւանք արաբաց ի Հայս, Փարիզ, 1857, էջ 35: Պատմիչի խոսքերը վերաբերում են Արուճի որմնանկարին:

² Կ. Մաթևոսյան, Լճբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու որմնանկարը, «Էջմիածին», 1982, Դ, էջ 53—55:

⁴ Մեջբերված հատվածը Արուճի տաճարի շինարարական արձանագրությունից է:

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1964, էջ 62:

⁶ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 776—777:

որմանակարը VII դարի հայկական մոնումենտալ գեղանկարչության հուշարձանների մեջ առաջինն է, որը թվագրվում է կոնկրետ՝ 666 թվականով⁷։ Որմանակարի մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ նրանում պահպանվել է նկարիչ արվեստագետի անունը ինքնագրով։ Սակայն անկախ դրանից մեծ է Արուճի որմանակարի պատմամշակութային և գեղարվեստական արժեքը՝ այն «նոր և կարևոր էջ է հայկական գեղարվեստական մշակույթի զարգացման պատմության մեջ»⁸։

Արուճի Ս. Գրիգոր տաճարի ներքին բոլոր պատերը նկարազարդ են եղել, սակայն այժմ որմանակարից պահպանված հատվածները միայն Ավագ խորանի գմբեթարդում և նրան հարող, խորանի ձախ պատի վրա են։ Գմբեթարդում ներկայացված է եղել «Օրենք տվող Աստծու» պատկերագրական հորինվածքի և Ավետարանում շարադրված «Համբարձման» տեսարանի համատեղումն հանդիսացող կոմպոզիցիա⁹։ Որմանակարի կենտրոնում շքեղազարդ պատվանդանի վրա կանգնած Քրիստոսի մեծադիր պատկերն է, որի ձախ ձեռքին ոլորաններով ցած իջնող մագաղաթագալար կա։ Վերջինս ծածկված է Հովհաննու Ավետարանից վերցված քաղվածքով (զվ. XIV տուն 21)։ Պատկերի միայն ստորին մասն է պահպանվել։ Քրիստոսի պատկերից ցած, պատվանդանի մոտից անցնում է ամբողջ խորանը երկպող լայն, խոշոր ականթապարդերով զարդագոտին՝ կատարված հայ հելլենիստական արվեստի ավանդներով և գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ։ Ավելի ներքև Ավագ խորանի երկու կողմի պատերին պատկերված են եղել ձեռքերին գրքեր պահած առաքյալները։ Պահպանվել են միայն նրանցից վեցի պատկերները, հյուսիսային կողմի պատի վրա։ Քրիստոսի պատվանդանի տակ գրված է նկարչի մակագրությունը «Ստեփանոս և [կ]ա[ր]-եաց»։ Փաստորեն Ստեփանոսը VII դարից հայտնի հայ առաջին նկարիչն է, որի անունն ու գործը հասել են մինչև մեր օրերը։

Պատկերագրությամբ Արուճի որմանակարը նմանություն ունի վրացական Ցրոմի տաճա-

րի յոթերորդ դարյան խճանկարի հետ¹⁰։ Ն. Քոթանջյանի կատարած գունային վերլուծությունը պարզում է որմանակարի տոնայնության, գունային կառուցվածքի բնույթի, պատկերի տարածական բնութագրի մի շարք ինքնատիպ կողմերը¹¹։ Որմանակարի վրա եղած գրությունները (մագաղաթագալարի և Ստեփանոսի մակագրության) ունեն հնագրական մեծ արժեք։

Արուճի Ս. Գրիգոր տաճարը աչքի է ընկնում հսկայածավալ, միասնական և տպավորիչ ներքին տարածությամբ։ Վերջինս փառահեղ որմանակարի շնորհիվ ձեռք է բերում առավել շեշտված հանդիսավորություն և վեհություն։ Ավագ խորանի գմբեթարդում նրկարված Քրիստոսի պատկերը շուրջ յոթ մետր բարձրություն է ունեցել, նրա աջ և ձախ կողմերում հավանաբար եղել են այլ խոշոր պատկերներ, սակայն այդ մասում ծեփը լրիվ թափվել է։

Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմության» մի հատվածից երևում է, որ Արուճի որմանակարը մեծ տպավորություն է թողել ժամանակակիցների վրա։ Պատմիչը նկարագրում է, թե ինչպես Աղվանքի իշխան Ջվանշիրը այցելում է Արուճ և հանդիսավորությամբ ընդունվում Գրիգոր Մամիկոնյանի ու Անաստաս կաթողիկոսի կողմից։ Այդ ժամանակ Ս. Գրիգոր տաճարն արդեն կառուցված էր և բնականաբար Ջվանշիրը տեսել է այն, որմանակարներով զարդարված։ Վերադառնալով իր երկիրը, Կաղանկատվացու վկայությամբ Ջվանշիրն անմիջապես գնում է Գարդմանում իր կառուցած տաճարը և «...սկսեց թանկագին նյութեր գործադրել նրա հրաշագեղ անպատմելի պայծառությունը զարդարելու համար։ Մեծ ծախսեր անելով նկարիչներ գործի դրեց և գմբեթից մինչև դռան բարավորները նկարեց և պատառնեց կերպաներով, իսկ տաճարի դուռը... արծաթապատեց և հրաման տվեց քանդակազարդել»¹²։ Ջվանշիրը տաճարը կառուցել էր ավելի վաղ և չէր որմանակարազարդել, չէր դրել նաև արծաթե քանդակազարդ դուռ։ Այդ ամենը նա անում է Արուճից վերադառնալուց հետո։ Նշանակում է, Աղվանքի տերը Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած տաճարում տեսել էր այդպիսի կամ նման մի բան։ Իսկ թե ինչպիսի տպավորություն էր թողել Արուճի շքեղա-

⁷ Կ. Մաթևոսյան, Արուճի տաճարի 666 թ. որմանակարը, «ՍՍՀ ԳԱ Լրագր», 1981, № 3, էջ 85—92։

⁸ Լ. Դյուրնով. Стенная живопись в Аруче, «ՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր», 1952, № 1, էջ 66։

⁹ Լ. Դյուրնով. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, стр. 142,

¹⁰ Ш. Амиранашвили, История грузинской монументальной живописи, Сахелгами, 1957, стр. 23—30, табл. 5.

¹¹ Н. Котанджян, Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Ереван, 1978, стр. 45.

¹² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 153։

պարզ տաճարը Ջվանշիրի վրա, երևում է պատմիչի այն խոսքից, թե իշխանը իր կառուցած տաճարը պարզաբեր է տալիս վերադառնալուց հետո «խկ և խկ»¹³:

Այժմ էլ Արուհի Ս. Գրիգոր տաճարի որմնակարը գեղագիտական հաճույք է պատճառում դիտողներին իր երբեմնի լուսապայծառ ջրեղության հպոր արձագանքով: Այն հայ վաղ միջնադարյան արվեստի ամենավառ էջերից մեկն է, ստեղծված տաղանդավոր արվեստագետի՝ Ստեփանոս նկարչի ձեռքով: Հնարավոր է, որ նույն Ստեփանոսը նկարապարզած լինի նաև Եղվարդի մոտ Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած Ս. Չորավար եկեղեցին, որի որմնակարից միայն աննշան հատվածներ են պահպանվել:

Թալինի Կաթողիկե տաճարը Արուհի Ս. Գրիգոր տաճարի ժամանակակիցն է, սակայն եթե վերջինիս կառուցման և կառուցողի վերաբերյալ վիճաբար և մատենագրական առատ տեղեկություններ կան, ապա առաջինի մասին այդպիսիք առայժմ բոլորովին հայտնի չեն: Մասնագիտական գրականության մեջ Թալինի մեծ տաճարի և՛ կառուցման ժամանակը, և՛ կառուցողը տրված են ենթադրաբար¹⁴: Կանգ չառնելով այդ հարցի վրա, անդրադառնանք տաճարի պատերը պարզաբար որմնակարներին, որը, ինչպես և բուն կառույցը, անկասկած VII դարից է:

Թալինի տաճարը մեծապես տուժել է 1840 թ. երկրաշարժից, որի ժամանակ փլվել են հարավային և արևմտյան պատերը, ընկել է գմբեթը: Դժբախտաբար մինչև երկրաշարժը և անգամ դրանից հետո տաճարի որմնակարները տեսողներից ոչ մեկը որևէ որոշակի նկարագրություն չի թողել: Ինչպես հաղորդում է Հ. Ղ. Ալիշանը, մի իտալացի ճանապարհորդ 1694 թ. լինելով Հայաստանում, Թալինի տաճարում տեսել է «նկարս պատկերաց Առաքելոց»¹⁵: Իսկ Հովհ. եպիսկ. Շահխաթունյանը, որը բավական մանրամասնորեն նկարագրել է հարյուրավոր հուշարձաններ և վիմագիր արձանագրություններ, այդ որմնակարի մասին 1842 թ. գրում է միայն՝ «նշմարին հետք նկարուց և տերունի

պատկերաց»¹⁶: Այժմյան դրությամբ Թալինի որմնակարը անհամեմատ վատ վիճակում է, սակայն ռուսումնասիրողներին հաջողվել է մասնակիորեն վերականգնել նրա պատկերային կառուցվածքը:

Լ. Դուրնովոն գրում է, որ Թալինում, Ավագ խորանի գմբեթարդում նույն կոմպոզիցիան է, ինչ որ Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցում, այսինքն՝ Քրիստոսը փառքի մեջ, երկնային ուժերով շրջապատված¹⁷: Ն. Քոթանջյանը սակայն նկատում է, որ Թալինի որմնակարում Քրիստոսի փոխարեն ներկայացված է եղել միայն նրա գահը (հետիմասիա)¹⁸: Այստեղից էլ հետևում է, որ Թալինի որմնակարն ունի խիստ ուշագրավ պատկերագրություն, որը թեև առնչվում է արևելաքրիստոնեական, ինչպես և հռոմեական շրջանի համանման հուշարձաններին, բայց «պատկերագրական առումով այդ որմնակարներից ոչ մեկը չի կարելի դիտել որպես Թալինի որմնակարի նմանատիպ»¹⁹:

Մեծածավալ տաճարի ներքին պատերը ամբողջությամբ որմնակարապարզ են եղել: Պահպանված բազմաթիվ մեծ ու փոքր նկարապարզ հատվածները, Ավագ խորանում և շրջակա պատերի վրա են: Ավագ խորանի գմբեթարդում ներկայացված տեսարանից պահպանվել է Տիրոջ գահի պատկերի աջ եկրը, բարձիկով և վրան դրված գրքով²⁰: Կենտրոնական պատերի երկու կողմերում նկարված են եղել քառակերտեր (տետրամորֆ): Հատվածաբար պահպանվել են նրանց հսկայական ձերմակ թևերը՝ ծածկված աչքերով: Ներքևում, մեծ լուսամուտների հավասարությամբ տեղադրված են եղել ամբողջ հասակով կանգնած առաքյալների խոշոր պատկերները: Հավանորեն հենց վերջիններիս մասին է հիշատակել իտալացի ճանապարհորդը: Ավագ խորան տանող կամարի վրա նկարված են տասնմեկ մեղալոյններ սղոթերի դիմապատկերներով, իսկ կենտրոնական մեղալոյնի շրջանակում հավասարաթև խաչ է պատկերված: Խորանի հարավային պատին դեռ նշմարվում է «Մուտք Երուսաղեմ» տեսարանի ուրվագիծը: Որմնակարի

¹³ Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 225:

¹⁴ В. Арутюнян, С. Сафарян, Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, стр. 45, Н. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв. Ереван, 1961, стр. 103—104. Ա. Ստեփանյան, Թալինի Կաթողիկե եկեղեցի, ՀՍՀ, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 163—164:

¹⁵ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 141:

¹⁶ Յովհ. եպիսկ. Շահխաթունյան, Ստորագրութիւն Կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. երկրորդ, Էջմիածին, 1842, էջ 64:

¹⁷ Л. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, стр. 10.

¹⁸ Н. Котанджян, Եղվ. աշխ., էջ 14:

¹⁹ В. Пущко, Иконографические схемы армянских алтарных росписей VII века (исток и параллели). «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, № 3, էջ 150—151:

²⁰ Н. Котанджян, Եղվ. աշխ., էջ 14, նկ. 41, 42:

մյուս հատվածներում պահպանվել են երկու հեծյալների պատկերներ, նշմարելի են շինությունների մասերի, մարդկային ֆիգուրների և այլ պատկերների մնացորդներ: Հիշարժան է, որ Թալինի տաճարի ոչ միայն ներսը, այլև արտաքին հարդարանքի որոշ մասեր եղել են գունապարզված. «ներկված են եղել և՛ քիվերը, և՛ լուսամուտների պսակները: Որոշ տեղերում կարմիր և սպիտակ ներկի հետքեր կարելի է տեսնել նաև այսօր»²¹:

Թալինի որմնանկարի վրա պահպանվել է մի ուշագրավ արձանագրություն, ուր նշվում է տաճարը նկարապարդել տալու և որմնանկարի պատվիրատուի մասին: Այն առաջին անգամ հրատարակել է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը: «Թալինի Մայր եկեղեցու ձախ աւանդատան պատին,—գրում է նա— եղել են երկու արձանագրութիւն՝ որմնանկարների մասին՝ ծեփի վրայ, տարաբախտաբար մեկը բոլորովին փչացած է, իսկ միւսը կիսով չափ»²²: Պահպանված արձանագրությունը հետևյալն է. «ԵՍ ՄՈՎՍԵՍ ՆՈՒԱՍՏ ԵՒ ԱՆԱՐԺԱ[Ն] ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԵՏՈՒ ԿԵՆԴԱՆԱՍՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ Ի ԲԱՐԵՆԱ[ԻՍ] ՈՒԹԻՒՆ ԻՆՉ ԵՒ ԾՆ...»²³:

Թալինի կաթողիկե տաճարը աչքի է ընկնում իր հանդիսավոր և տոնական տեսքով, շքեղ հարդարանքով, այն ամենայն հավանականությամբ կառուցվել է հայ իշխաններ

րից մեկի կողմից: Բայց տաճարը որմնանկարապարդել է տվել Մովսես եկեղեցապանը, որի մասին և գրվել է վերոհիշյալ եպակի արձանագրությունը, հենց որմնանկարի ծեփի վրա: Թալինի որմնանկարը կարող էր նկարված լինել շինարարական աշխատանքների անմիջական ավարտից հետո, կամ մի փոքր ավելի ուշ, սակայն ոչ ուշ VII դարի 80—90-ական թվականներից, որովհետև դրանից հետո սկսված քաղաքական խառնակ վիճակը և խալիֆայի բռնի քաղաքականությունը բավական երկար ժամանակ կասեցրին հայ արվեստի զարգացումը:

Հայկական վաղ միջնադարյան որմնանկարները, որոնք պահպանվել են հիմնականում VII դարի եկեղեցիներում, անգնահատելի արժեք են ներկայացնում հայ արվեստի պատմության ժամանակաշրջանի համար: Նշված պատմաշրջանում հայ իրականության մեջ որմնանկարչության արվեստի զարգացման մակարդակի մասին կարելի է դատել ելնելով թեկուզ այն փաստից, որ աշխարհագրական համեմատաբար փոքր տարածության վրա մենք տեսնում ենք Լմբատավանքի, Թալինի և Արուճի որմնանկարների պատկերագրական և կառուցվածքային յուրօրինակություններ, գունային տարբեր լուծումներ, գեղարվեստական մտածելակերպի բազմազանություն: Որմնանկարչության արվեստի ծաղկումը, որը նախ և առաջ պայմանավորված էր հայկական ազգային մշակույթի ընդհանուր վերելքով և սերտորեն կապվում է ճարտարապետության աննախադեպ զարգացման հետ, հայ որմնանկարիչների բարձրարվեստ և ինքնատիպ ստեղծագործությունների շնորհիվ ձեռք է բերում առանձին արժեք և ուրույն նշանակություն հայ և արևելաքրիստոնեական արվեստի պատմության մեջ:

²¹ Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1964, էջ 168:

²² Գարեգին վարդապետ Յովսեփյան, Գրություններ արուեստը հին հայոց մեջ, մասն Գ, Քարտեզ հայ հնագրության, Վաղարշապատ, 1913, էջ 22, տալիսով ժե:

²³ Նույն տեղում:

